

20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ-
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԵՎ
ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

20-րդ դարասկզբի Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատմական փաստերի վերհանման ու նորովի գնահատման, այլև՝ ժամանակակից կրոնաքաղաքական պայմաններում եկեղեցու դերի նորովի արժևորման տեսանկյունից: Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության այս շրջանի ուսումնասիրության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծապես պայմանավորված է նաև նրանով, որ քննարկվող ժամանակահատվածում եկեղեցական շրջանակներում և նրանից դուրս ի հայտ եկավ բազմաճյուղ մի շարժում, որը եկեղեցաբանական և պատմագիտական գրականության մեջ ստացել է «բարենորոգչական շարժում» անվանումը:

Այդ անվանումն արդեն միանգամայն ակնհայտ կերպով ցույց է տալիս, որ այն նպատակ էր հետապնդում համալիր կերպով բարենորոգել Հայ եկեղեցու հոգևոր-աստվածաբանական, ծխական, կանոնական, եկեղեցա-իրավական և այլ ոլորտները, առավել դիմամիկ ու ճկուն դարձնել եկեղեցական կառույցը՝ այն հարմարեցնելով դարաշրջանի արագ փոփոխվող պայմաններին ու պահանջներին: Հայ առաքելական եկեղեցին բարենորոգելու կողմնակիցների կարծիքով այդ պահանջը ենթադրում էր տևական գործընթաց, որը խիստ հրատապ էր հատկապես 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին: Որպես կանոն եկեղեցու բարենորոգության հարցերով զբաղվող տեսաբաններն ու աստվածաբանները ստեղծված «անկարգ» վիճակի մեկնության գործում փորձում էին «վիուկներ» գտնել կամ աշխարհիկ կամ էլ՝ հոգևոր գործիչների շրջանակներում:

Հայտնի է, որ էջմիածնում տիրող իրավիճակի ձևավորման համար բարենորոգիչներից շատերը ծայրահեղ ռիգորիզմի դիրքերից առաջին հերթին մեղադրում էին հոգևոր դասի ներկայացուցիչներին: Նրանք պնդում էին, որ հոգևորականները Մայր Աթոռին նայում էին ոչ իբրև հոգևոր-նվիրապետական կենտրոն, ոչ իբրև հայ ժողովրդի միասնության գրավական, այլ համարում էին, որ այն լոկ դրամական միջոցներ ապահովող ֆինանսական մի հաստատություն է¹: Անշուշտ, այդ իրավիճակի ձևավորման գործում առանձին հոգևորա-

¹ Տես Բենիկ վարդապետ, Թալանի վանքը, Յերեվան, 1924: Տես նաև Բենիկ վարդապետ, Ինչու՞ հեռացանք, Թիֆլիզ, 1912, երուանդ Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու վերանորոգության խնդիրը, Թիֆլիս, 1910:

կաններ բացասական դերակատարում են ունեցել, բայց ակնհայտ է նաև, որ նվիրապետական դասին մեղադրանքներ առաջադրող ծայրահեղ բարենորոգիչները շատ դեպքերում, խորամուխ չլինելով խնդրո առարկա հիմնահարցի պատճառների վերհանման մեջ, բավարարվում էին մերկապարանոց բնադատությամբ և, բնականաբար, հակասական այդ իրավիճակի հաղթահարմանն ուղղված որևէ արդյունավետ ծրագիր չէին առաջադրում:

Հարկ է նշել, որ քիչ չէին նաև այն բարենորոգիչները, որոնք «մեղավորներ» փորձում էին որոնել հասարակության աշխարհիկ դասի շրջանակներում: Նրանք համարում էին, որ ժամանակի աշխարհիկ գործիչների հիմնական նպատակը եղել է ոչ թե եկեղեցուն համակողմանի աջակցություն ցուցաբերելը, այլ՝ եկեղեցու ունեցած իշխանությունը խլելը: Նրանք փորձում էին հիմնավորել նաև, որ այդ նպատակով եկեղեցու բարենորոգության գործին լծված աշխարհիկ գործիչները հիմնականում մեղ կուսակցական նպատակներ էին հետապնդում: Եվ քանի որ տարբեր կուսակցություններ քաղաքական տարբեր շահեր ունեին, իրենց առջև կանգնած նպատակների իրագործման ճանապարհին խնդրո առարկա հիմնահարցի վերաբերյալ նրանց կողմից առաջադրված արմատապես տարբերվող մոտեցումները անցանկալի հետևանքներ էին ունենում թե ժողովրդի և թե եկեղեցու համար: Եվ որքան էլ տարօրինակ լինի, բարենորոգչական հոսանքի ներկայացուցիչներից շատերն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում էին «ժողովրդական ներկայացուցիչներին» վրա, որոնք բնարկվող համատեքստում կամ աչքի էին ընկնում իրենց անտարբերությամբ կամ «չափազանցված ուշադրությամբ»: Այդ ոլորտում իր ուրույն մոտեցմամբ աչքի էր ընկնում Բաբկեն վրդ. Աղավեյանը, որն ստեղծված իրավիճակի հիմնական մեղավոր էր համարում հասարակությամբ՝ ի դեմս նրա երևելի ներկայացուցիչների, որոնց մեծ մասը, նրա համոզմամբ, էջմիածնի խնդիրներով հետաքրքրվում էր միայն կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ և ամեն պատեհ անպատեհ առիթներով անարդյունավետ գործունեության համար սուր բնադատության էր ենթարկում եկեղեցականներին: Զարգացնելով աշխարհական թևի ներկայացուցիչներին ներկայացվող իր մեղադրանքները՝ վարդապետը նշում է. «... երբեք Հայ ժողովուրդը իր ներկայացուցիչ պատգամաւորների միջոցաւ չէ ուզում հետքերորիւ ու իմանալ, զոնէ առ Սուազն իւրաքանչիւր 3 տարւոյ յետոյ, թէ արդեօք իրենց ընտրած Կաթողիկոսն իւր հոգեւոր վարիչների հետ միասին ի՞նչ է անում Ս. Էջմիածնում, քանդու՞մ է եղածը, պահու՞մ է միայն ստացածը, թէ անելի ծաղկեցնում է»²: Այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Պալազյանը: Զննաբար արժևորելով աշխարհիկ ներկայացուցիչ-

² Բաբկեն վարդապետ, Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը, Վաղարշապատ, 1908, էջ IX:

ների պասիվության հարցը՝ նա պնդում է, թե Ս. Էջմիածնի կազմալուծման պատճառները հիմնականում երկուսն են՝ ա/ հակակշռի չգոյութեան պատճառով, «նիւթական ծանր զեղծումներ», և բ/ ստիպողաբար գործադրելի վանական կանոնադրութեան բացակայութեան պատճառով, կարգապահական ծանր սխալներ, եւ պատշաճութեանց բացարձակ ուռնահարում, հանդէպ Հայրապետի եւ հանդէպ իրարու³:

Այս առումով հարկ է նշել, որ ի տարբերություն այն գործիչների, որոնք բարենորոգչության հարցերը քննարկում էին «համակարգային հարթության մէջ», Գրիգորիս վարդապետը շեշտը հիմնականում դնում էր բարոյական գործոնի վրա և պնդում, որ միայն բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ձևավորումը և ուժեղ ընդդիմության առկայությունը թույլ կտա հաղթահարել Էջմիածնում տեղ գտած զեղծումները և խեղաթյուրումները: Սեր կարծիքով այս հարթության մէջ բարենորոգչության խնդրի դիտարկումը բավարար չէ երևույթի ամբողջական արժեւորման համար, քանի որ բարենորոգչական շարժումը ներառում էր նաև մի ամբողջ շարք սուբյեկտիվ պատճառներ: Հաշվի առնելով վերոնշյալ բոլոր մոտեցումների առանձնահատկությունները և ձգտելով համակողմանի վերլուծության ենթարկել բարենորոգչության ծնող պատճառները՝ հարկ ենք համարում նշել, որ բոլոր այդ մոտեցումները ունեին թե օբյեկտիվ և թե սուբյեկտիվ հիմքեր: Փաստերը թույլ են տալիս պնդել, որ հոգևոր դասը ներկայացնող բարենորոգիչների կողմից հասարակությանը ներկայացվող մեղադրանքն առաջին հերթին վերաբերում էր աշխարհական երևելիներին, որոնք, նրանց կարծիքով, ժամանակ առ ժամանակ այցելելով Էջմիածին դժգոհում էին Հայոց Հայրապետից, հոգևորականներից և Սայր Աթոռին վերապահված աշխարհիկ գործառույթներից: Եվ չնայած այդ մեղադրանքին, հոգևորականները ևս ամբողջությամբ չէին պատկերացնում այն մեխանիզմների գործունեության եղանակները, որոնց ներդրումով հնարավոր կլիներ Էջմիածնի ներքին և արտաքին հարաբերությունների ոլորտում առաջընթաց ապահովել:

Քննարկվող հիմնահարցն առավել տարողունակ է դառնում, երբ այն դիտարկում ենք ներեկեղեցական հարաբերությունները կատարելագործելու, եկեղեցու ներքին կյանքը բարենորոգելու, ինչպես նաև եկեղեցի-քաղաքական կուսակցություններ փոխհարաբերությունների ոլորտում XX դարասկզբին ձևավորված հակամարտությունների դիրքերից:

Վերը շարադրվածից դժվար չէ նկատել, որ բարենորոգչությունների հիմնախնդրի նկատմամբ աշխարհիկ և հոգևոր հատվածների տարաձայնությունների հիմնական պատճառը մեթոդաբանական տարբեր մոտեցումներն

³ Տե՛ս Գրիգորիս Ժ. Վրդ. Պալագեան, II. Էջմիածնի բարեկարգութեան պետքը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 35:

էին: Եկեղեցին բարենորոգելու մոլի կողմնակիցներ էին աշխարհիկ թափ մերկայացուցիչները. որոնք «բարենորոգություն» անվան տակ հասկանում էին եկեղեցու դուրս մղումն աշխարհիկ բոլոր ոլորտներից և առաջին հերթին՝ դպրոցից: Հասարակական կյանքում իշխանություն ձեռք բերելու նպատակով աշխարհիկ-քաղաքական գործիչներից շատերը տարաբնույթ հարծակումների էին ենթարկում եկեղեցին՝ պահանջելով ոչ միայն դպրոցական ծրագրերի մաքրում կրոնական առարկաներից, այլև ընդհուպ՝ եկեղեցական կառույցի օտարում և վերացում: Այս մոտեցմանը, բնականաբար, հակադրվում էին բարեփոխության կողմնակից աստվածաբան-հոգևորականները: Նրանք պնդում էին, որ ամենևին էլ պետք չէ ունենալ ազգային ինքնագիտակցության կենտրոն հանդիսացող եկեղեցական կառույց, այլ պետք է մտածել միայն վերջինս ազգի շահերին ծառայեցնելու ուղղությամբ: Վերացնելով եկեղեցուն տեղ գտած ախտերը և զեղծումները՝ բարենորոգման կողմնակից հոգևորականների կարծիքով հայ ժողովրդի հիմնական նպատակը պետք է մեկը լինի՝ Ս. Էջմիածինը «տեսնել իր նախկին վեհաշուք բարձրության վրա»⁴:

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի ապագայով մտահոգ քաղաքական գործիչները չնչին հնարավորություն անգամ չունեին «ապագա Հայաստանի» քաղաքական ծրագրեր առաջադրելու ուղղությամբ, որի պատճառով էլ չէին կարողանում հստակ ձևակերպել այդ համակարգում եկեղեցու տեղի և դերի մասին ամփոփ տեսակետ: Եվ միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել և այն, որ, խոսելով Հայ եկեղեցու բարենորոգության մասին, հայ քաղաքական կուսակցությունները այդպես էլ չկարողացան այդ ոլորտում առաջադրել շատ քե քիչ ամբողջական և գործուն ծրագիր: Մյոջ տեսանկյունից պետք է նկատել նաև, որ Հայ եկեղեցու բարենորոգումների հարցում հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների մոտեցումները աչքի էին ընկնում ընդգծված տարամիտությամբ: Եվ միանգամայն օրինաչափ է, որ, արժևորելով XX դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գաղափարական ուղղվածությունը, Հր. Սիմոնյանը դասակարգում է հետևյալ մոտեցումները.

ա/ Հայ պահպանողականներ, որոնք ժողովրդի գոյատևումը մեծապես պայմանավորում էին ազգային եկեղեցու գոյությամբ և համախմբված էին «Նորդարի» շուրջ.

բ/ Լիբերալներ, որոնք հայ ժողովրդի առաջընթացը կանխարգելող ուժ էին հռչակել եկեղեցին և «Աշակ» թերթի օգնությամբ պայքար էին մղում հասարակական կյանքը կղերի ազդեցությունից ազատելու ուղղությամբ.

⁴ Տես Գրիգորիս Ժ. վրդ. Պալագեան, Ս Էջմիածնի բարեկարգութեան պետքը, էջ 30-35: Տես նաև Բաբգեն վարդապետ, Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը, էջ V-XII: Երուանդ Տէր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու վերանորոգության խնդիրը, էջ 17-28, 70-78:

գ/ Ազգային-հեղափոխականներ (Յ. Յ. Ղաշնակցություն և Հնչակյան կուսակցություններ), որոնք, հակասելով իրենց զաղափարախոսությունից բխող ընդհանուր տրամաբանությանը, պաշտպան էին կանգնում եկեղեցուն, իսկ եկեղեցուն դեմառդեմ մնալուց հետո՝ փորձում հալածել նրան,

դ/ Սոցիալ-դեմոկրատներ (բոլշևիկներ, մենշևիկներ, «սպեցիֆիկներ») և սոցիալիստ-հեղափոխականներ, որոնք ևս համոզեա էին գալիս եկեղեցին և հասարակությունը իրարից անջատելու օգտին⁵:

Ցավոք, քաղաքական այդ մոտեցումներից յուրաքանչյուրը առաջնորդվում էր ոչ թե հայ ժողովրդի կամ հայ եկեղեցու համար ընդհանրական համարվող ազգային շահերով, այլ՝ սեփական իշխանական մտահղացումները իրագործելու և հասարակական կյանքում գերիշխող դիրք գրավելու մարտավարությամբ:

Ըստ էության նույնը պետք է ասել նաև հակադիր հոսանքի մասին: Այսպես, երբ եկեղեցին բարենորոգելու կոչեր էին հնչեցնում եկեղեցական գործիչները՝ ժամանակի նշանավոր աստվածաբանները, նրանք բարենորոգումներ առաջադրելով ցանկանում էին առավել հզորացած տեսնել Հայ առաքելական եկեղեցին, նպաստել հոգևորականության կրթա-լուսավորչական մակարդակի բարձրացմանը և գործունեության ընդլայնմանը, նպաստել ժողովրդի շրջանակներում հոգևորականության վերաբերյալ տարածված նվաստացուցիչ պատկերացումների հաղթահարմանը և իսպառ վերացմանը: Հոգևորականների այդ խմբին ամենկին էլ չէին բավարարում հայկական քաղաքներում և գյուղերում տիրապետող հոգևոր-կրոնական իրավիճակը, դպրոցներում դասավանդող ուսուցիչների կրթական մակարդակը, գյուղական և քաղաքային քահանաների կրոնա-աստվածաբանական և բարոյահոգեբանական պատրաստվածության ցածր մակարդակը, մի խոսքով այն ամենը, ինչը ժողովրդի մեջ և մամուլում ստացել էր «Հին ցավ» անվանումը:

Բարենորոգիչները նպատակ էին հետապնդում էլ ավելի պարզեցնել եկեղեցական ծիսապաշտամունքային համակարգը, ծիսական գրաբար լեզուն փոխարինել ժողովրդի համար հասկանալի աշխարհաբար լեզվով, պարզեցնել շքեղ և ճոխ եկեղեցական արարողությունները, Հայ առաքելական եկեղեցին մաքրել դարերի ընթացում կուտակված լատինական և արտածին այլ նորամուծություններից ու ավելորդություններից: Մեծ թիվ էին կազմում նաև նրանք, ովքեր հասարակական կյանքում ընթացող գործընթացները դիտարկում էին մեկ ընդհանուր հարթության մեջ և, ելնելով հասարակական կյանքի բոլոր երևույթների փոխկապակցվածության սկզբունքից, եկեղեցու բարենորոգության հիմնահարցը շաղկապում էին հասարակական կյանքում տեղի

⁵ Տես Հրաչիկ Սիմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, Երևան, 2003, էջ 731-735:

ունեցող բազմապիսի փոփոխությունների հետ: «Փոխում է հասարակութեան կազմը, նրա դասակարգերի փոխարաբերությունը, մտահայեցողությունը, փոխում է հասարակական կեանքի մի արտահայտությունը եղող եկեղեցին», - այդ կապակցությամբ գրում է Գյուտ եպիսկոպոսը⁶:

Բարենորոգության հարցը քննարկելով զուտ եկեղեցական տեսանկյունից՝ Գյուտ եպիսկոպոսը նշում է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին ավելի շատ պետք է շահագրգռված լինի ներքին բնության հարցերով, քան՝ համաքրիստոնեական նշանակության խնդիրներով⁷: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ հասարակական ընդհանուր օրինաչափությունների վերաբերյալ Գյուտ եպիսկոպոսի ըմբռնումները լիովին անհամատեղելի են նրա պնդումներին: Բանն այն է, որ եպիսկոպոսի որդեգրած մոտեցումը անխուսափելիորեն հանգեցնում է այն բանին, որ «ընդհանրական եկեղեցի» հասկացությունը կորցնում է իր իմաստը: Ավելին, ստացվում է նաև, որ, լինելով ընդհանրական եկեղեցու մի ուրույն հատվածը, Հայ եկեղեցին չի կարող արծազանքել կամ համապատասխան վերաբերմունք որդեգրել քրիստոնեության շրջանակներում տեղ գտած փոփոխությունների նկատմամբ: Չպետք է աջքաթող անել և այն, որ տեղական առանձնահատկություններով ներփակված յուրաքանչյուր կառույց ժամանակի և պայմանների թելադրանքով վաղ թե ուշ հարկադրված է տեղայնացման միջոցով յուրացնել ընդհանրական (համակարգային) արժեքներ: Սիայն թե, այդ պարագայում, այն հարկադրված կլինի վերանայել և փոփոխել իր նախկին սկզբունքները:

Եկեղեցական գործիչը համարում է, թե Հայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հարցը պետք է թելադրված լինի ոչ թե արտաքին պահանջներով, այլ պետք է արտացոլի ժամանակի հասարակական պահանջները: Եվ քանի որ հասարակությունը մշտապես գտնվում է դինամիկ փոփոխության մեջ, գտնում է աստվածաբանը, ապա այն, ենթադրաբար, իր հետ զարգացման կտանի նաև եկեղեցուն: Այս մոտեցումը բավականին ուշագրավ է, սակայն երբ այն քննարկում ենք XX դարասկզբին հայ հասարակության շրջանակներում եկեղեցու և հոգևորականության մասին ձևավորված տարաբնույթ մոտեցումների պրիզմայով, ապա պարզ է դառնում, որ Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետական դասը ոչ միայն հաշվի չէր առնում հասարակության զարգացման արդյունքում հրապարակ իջած պահանջմունքները, այլև՝ շատ հաճախ կատարում էր հասարակական կարծիքին տրամաբանորեն հակադիր քայլեր:

⁶ Գյուտ եպիսկոպոս, Հայ եկեղեցու բարենորոգութեան խնդիրը և ազգային եկեղեցական ժողովը, Փարիզ, 1926, էջ 6:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Այդ մեկնակետից դժվար չէ նկատել, որ ազատական և պահպանողական բների զաղափարական բախումը լայն նախադրյալներ էր ստեղծում բարենորոգչական շարժման նորովի արժեւորման և ծավալման գործում: Եվ պատահական չէր, որ դարասկզբի պահպանողական հոգևորականությունը եկեղեցու բարենորոգչության խնդիրը օրգանապէս կապում էր ազատական թևի կողմնակիցների հետ և վերջինիս զաղափարական առաջնորդ էր համարում Գր. Արծրունու «Մշակը»: Այս տեսակետն է պաշտպանում, մասնավորապէս. Գյուտ եպիսկոպոսը, որի կարծիքով «Էջմիածնի միաբանութեան որոշ մասի և «մշակական» հոսանքի մէջ եղած պայքարը աստուածաբանութեան օգտակարութեան կամ վնասակարութեան շունչն էր պտտւում»⁸: Բայց քննարկվող համատեքստում աշխարհիկի և հոգևորի միջև պայքարի նմանօրինակ մեկնաբանությունը տրամագծորեն հակասում է քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ «Մշակում» հրատարակված հոդվածների տրամաբանությամբ և զաղափարական ուղղվածությամբ: Իրականում, «Մշակում» հրապարակված հոդվածներից շատերում ազատական գործիչները, հանդես գալով եկեղեցու շահերի պաշտպանության դիրքերից, ուղղակի պնդում էին, որ իր «անշարժ վիճակով» եկեղեցին թե հասարակական կյանքում և թե հոգևոր-դավանաբանական հարցերում կարող է կորցնել վաղեմի ազդեցիկ դերը:

Ազատական հոսանքին արմատապէս հակադրվում էր հատկապէս «նորդարականների» պահպանողական հոսանքը, որը կտրականապէս դեմ էր եկեղեցու որևէ ծեսի կամ սովորութի փոփոխությանը: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները համարում էին, որ առաջարկվող բարենորոգումները հաշվի չեն առնում «գյուղական ու քաղաքային ազգաբնակչության առանձնահատկությունները», որով էլ էապէս վտանգում են դարավոր ավանդույթներին հավատարիմ գյուղացու հավատքային կողմնորոշումները: Առավել պարզեցնելով իրենց մոտեցումները՝ «նորդարականները», կոմտեքստից կտրելով հիմնահարցի բուն էությունը, պնդում էին նաև, որ առաջարկվող փոփոխությունները պայմանավորված են հասարակական կյանքում առաջնության ձգտող սահմանափակ թվով աշխարհիկ և հոգևոր գործիչների մտածելակերպով և ոչ թե եկեղեցու շահերով ու խնդիրներով մտահոգ մարդկանց զաղափարական դիրքորոշմամբ: Այդ տեսանկյունից պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները պնդում էին, որ բարենորոգչական շարժման կողմից տաճկահայերի պահանջներն անտեսելը պայմանավորված է վերջիններիս սուբյեկտիվ վերաբերմունքով: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ հարցի նկատմամբ նմանօրինակ մոտեցումն ընդհանրապէս փաստարկված չէ այն առումով, որ բարենորոգչական շարժման ոգեշնչողներից մեկը հանդիսացել է Կ. Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանը և որ Հայ առաքելական եկեղեցու Մայր Աթոռում

⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

սկսված շարժումը անշուշտ պետք է իր արտացոլումը գտներ նաև էքսիանի գերագահությունն ընդունող բոլոր թեմական և ծխական կենտրոններում:

Բարենորոգչական շարժումը նպատակ ուներ կատարելագործել եկեղեցու ներքին և արտաքին հարաբերությունները, իսկ եկեղեցական կառույցը հնարավորինս մոտեցնել ժողովրդական լայն զանգվածներին: Սակայն շարժման հակառակորդներն այդ միտումների ձևավորման և ծավալման հիմնահարցը կոնստեքստից կտրելով կապում էին աշխարհիկ գործիչների նկրտումների հետ, որոնք, իբր, զանց առնելով եկեղեցու դարավոր ավանդույթները, ջանում էին թուլացնել հասարակական հարաբերություններում եկեղեցու ունեցած դերը: Փորձելով հիմնավորելով այդ մոտեցումը՝ Գյուտ եպիսկոպոսը գրում է. «... Հայ եկեղեցու բարենորոգութեան հարցը կապւած է հայ հասարակական կեանքի և հայ մտայնութեան զաղափարախօսների հետ և ոչ թէ հոգեւորականութեան դասային շահերի ու եկեղեցու՝ իբր մի կրօնական հիմնարկութեան անմիջական պահանջների հետ»⁹: Բայց նման մոտեցումը չի կարելի արժևորել այլ կերպ, քան իրականության միտումնավոր խեղաթյուրում: Բանն այն է, որ հրապարակախոսության մեջ և պարբերական մամուլում եկեղեցու բարենորոգմանը միտված հրապարակումները միմիայն լրացնում էին այն, ինչն սկզբնավորվել և թափ էր առել եկեղեցու պատերից ներս: Այդ տեսանկյունից անուրանալի է նաև, որ հոգևոր դասի շրջանակներում բարենորոգչական շարժումը ծայր է առել եկեղեցու ներսում, միտված է եղել պաշտպանել եկեղեցու շահերը և ի դեմս եվրոպական նշանավոր աստվածաբանական կենտրոններում կրթություն ստացած հայ աստվածաբանների դրվել է եկեղեցական կառույցը արդիականացնելու խնդիրը:

Եկեղեցական բարենորոգության էությունն արտացոլող սկզբնաղբյուրների անաչառ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թե պահպանողական և թե առաջադիմական հոգևորականների մեծամասնությունն իրենց տեսակետների հիմնավորման համար մեկնակետային էին համարում դիսցիպլինար հարցերը, իսկ դոգմատիկ բնույթի հարցերն ավանդույթի ուժով համարում էին անքննելի:

Արժեքային այդ կողմնորոշմանը զուգընթաց հրապարակ իջան նաև այնպիսի մոտեցումներ, որոնք Հայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգության խնդիրը կապում էին հավատքային հիմնահարցերի վերանայման և դոգմատիկ պատկերացումների լրանշակման հետ: «Յայտնութիւնը վերջնապէս իր գործը չէ աւարտած դեռ, զոնէ մեր մէջ», - գրում էր այդ մոտեցման նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Ս. Սերոբյանը¹⁰: Ձարգացնելով այդ տեսակետը՝ նա պնդում է

⁹ Գյուտ եպիսկոպոս. Հայ եկեղեցու բարենորոգութեան խնդիրը և ազգային եկեղեցական ժողովը, էջ 14:

¹⁰ Ս. Սերոբյան. Բարեկարգութիւն Հայ Ազգային եկեղեցիի, Պետրոս, 1938, էջ 29:

նաև, որ Հայ եկեղեցին մինչ օրս ավարտին չի հասցրել անգամ նվիրապետական կարգի կազմավորման գործընթացը և դեռևս հսկայական աշխատանք պետք է կատարվի եկեղեցու պատերից ներս: Մյուս կողմից, բարենորոգության խնդիրը դիտարկելով դոգմատիկ հարթության մեջ, նա կրկնելով այն համրահայտ ճշմարտությունը, թե Հայ առաքելական եկեղեցին ընդունում է միայն առաջին երեք տիեզերաժողովների որոշումները, հանգում է տրամագծորեն հակադիր եզրակացության, քանի որ այն համարում է ոչ թե ինքնուրույն դրսևորման ձև, այլ՝ ինքնամփոփման միջոցով քրիստոնեական աշխարհից մեկուսացում: Այդ հիման վրա էլ Մ. Սերոբյանը պնդում է, թե Հայ եկեղեցին հավատացյալների համար ոչ մի դոգմատիկ սկզբունք չի մեկնաբանել, որի պատճառով էլ « ... խորհիլ գիտցող հաւատացյալներուն թողլով անոնց (եկեղեցական դոգմաների — Յ. Հ.) մասին իրենց համոզումը կազմելու ազատութիւնը»¹¹, իր ծոցում ծնունդ է տվել տարակարծությունների: Բարենորոգության մասին խոսող հեղինակի կարծիքով Հայ առաքելական եկեղեցին ամենամոտն է նախնական քրիստոնությանը, բայց այս պնդումը ևս նրա մոտ այլ մեկնություն է ստանում: Մասնավորապես, հեղինակը դա համարում է ոչ թե եկեղեցական շրջանակներում հիմնարար արժեք համարվող ավանդապահություն, այլ նույնացնում է «հետամնացության» հետ և պնդում, որ վերջինիս հաղթահարումն օրախնդիր է և այդ հիման վրա արմատական սրբագործման և բարենորոգման կարիքն ունի: Այսպիսով, Մ. Սերոբյանը ավանդապահությունը համարում է Հայ եկեղեցու բարենորոգության անհրաժեշտ պայման, քանի որ, նրա համոզմամբ, ժամանակը թելադրում է իր պահանջները և այդ պահանջներին էլ պետք է հարմարվի բարեփոխված եկեղեցական կառույցը: «Բարեկարգութեան գործը փրկութեան գործն է, հնութեան այն բոլոր մասերուն, որոնց կեանքը կրնայ դեռ օգտակար ըլլալ, պատշաճեցուելով դարու ոգիին և պահանջներուն», - բարենորոգչական իր հայացքների համրագումարը այսպես է ձևակերպում Մ. Սերոբյանը¹²:

Ի հակադրություն ծայրահեղ այդ մոտեցման, եկեղեցական-բարենորոգչական շարժման չափավոր թևի ներկայացուցիչները համարում էին, որ բարենորոգված Հայ առաքելական եկեղեցին պետք է վերածվի հայ ժողովրդի առաջադիմության կարևորագույն գործոնի: Այսպես, Գ. Պալազյանը պնդում է, թե «... մեր բոլոր վանական, վարչական, կրթական և այլ ազգային հաստատություններն առաւել կամ նուազ վարակուած ըլլալով ծիրիչ պէս պէս հիւանդութիւններով, կը կարօտին ստիպողական դեղի եւ անմիջական դարմանի,

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 32:

առանց որոյ անկարելի է ապահովել Հայ ժողովրդեան յառաջադիմութիւնը եւ բարգաւաճումը»¹³։ Միևնույն ժամանակ նա նշում է, որ արտաքին, ձևական փոփոխությունները ոչնչի չեն կարող հանգեցնել, քանի դեռ բարենորոգության հարցերը անձնային մակարդակից համակարգայինի չեն վերածվել։ Եկեղեցու մեջ անձերի փոփոխությամբ բարենորոգումներ իրականացնել նշանակում է եկեղեցին թողնել նույն վիճակում՝ սահմանափակվելով արտաքին անմշան փոփոխություններով։ «Պատրիարքներ ձգելով Պատրիարքարանը մաքրագործած չենք ըլլար, Ս. Երուսաղեմի Մայրավանքին մէկ քանի զեղծարար եւ վատահամբաւ վարդապետներ արտաքսելով Ս. Յակոբեանց Վանքը մաքրագործած չենք ըլլար, այսպէս եւ նոր կաթողիկոս մը ընտրելով եւ Վեհարանը նստեցնելով Ս. Էջմիածինը բարեկարգած չենք ըլլար, այլ հարկ անհրաժեշտ է վարչական, բարեկարգութիւն ի գործ դնելով, գործելակերպը փոխել», - եզրակացնում է Գ. Պալազյանը¹⁴։ Այս առումով վարդապետը պնդում է, որ բարեփոխումներ պետք է իրականացվեն վարչական ոլորտում՝ փոխելով եկեղեցու ընդհանուր գործելաոճը և բարոյահոգեբանական մթնոլորտը։ Զննադատության սուր սլաքը ուղղում է հատկապես այն չարախնդացողների դեմ, ովքեր եկեղեցու մեջ տեսնելով ախտեր և զեղծումներ, փորձում են ոչ թե բարենորոգել, այլ սպանել կամ ոչնչացնել դարերով կանգուն Հայոց հոգևոր հաստատությունը։ Հետևաբար, եզրակացնում է նա, ոչ թե պետք է մնան արատավոր ուղղություն առաջ բերենք, այլ մտածենք եկեղեցու բարեփոխության մասին, որից հետո Մայր Աթոռը կարող է հասնել իր նախկին վեհաշուք բարձրությանը¹⁵։

Այսպիսով, XX դ. առաջին տասնամյակներին հրապարակ իջած եկեղեցական բարենորոգչական շարժումը մեթոդաբանական տարբեր մեկնակետերի պատճառով աչքի չէր ընկնում տարասեռությամբ և ներառում էր բննարկվող հիմնահարցերի մի ողջ բազմություն՝ ծիսական-պաշտամունքային փոփոխություններին միտված պահանջներից մինչև եկեղեցու բուն էությանը վերաբերող հավատքային-դոգմատիկ սկզբունքների վերանայման կոչերը։ Եվ միանգամայն բնական պետք է համարել և այն, որ իր ամբողջության մեջ Հայ եկեղեցու բարենորոգման պահանջների նկատմամբ տարակարծություն էր տիրում և հոգևոր-եկեղեցական և հասարակական-քաղաքական դաշտում։

¹³ Գրիգորիս Ժ. Վրդ. Պալազեան, Ս. Էջմիածնի բարեկարգութեան պետքը, էջ Բ 2։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ Զ 6։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում։